

From Mashad to Karbala; a Qualitative Study of Two Ritual Marches at the End of Safar and Arbaeen

Mohammad Reza Pouyafar *
Saeedeh Davari Moqadam **
Zeinab Mohammadzadeh ***

Received: 2020/07/22

Accepted: 2020/09/08

Abstract

In recent years and after the expansion of Arbaeen March and Shias' enthusiasm for participation in it, there has been a trend to some other similar ritual practices as well. Aside from some intruding heresies that have no root in religious history, the pilgrimage to Mashad in the form of march is to be considered a more or less ancient one destined to visiting the shrine of an eminent Imam. Since Iranians comprise a major portion of Arbaeen March and they are also initiators of the same practice to Mashad at the end of Safar, a comparison between the two models can offer a suitable knowledge of Iranian pilgrimage styles. This article has been based on a qualitative research using participatory observation and deep semi-structured interviews techniques with both pilgrims and servants in the two rituals. The data in both were gathered in 2017. The results demonstrate fundamental similarities in the general pilgrimage models. Meanwhile, some remarkable differences have also been detected, especially as regards the dominant journey styles, how the pilgrims have been served, their organization and how the participants have shown their identities particularly in regard to the existing cultural varieties.

Keywords: Pilgrimage, Religious Experience, March, Arbaeen, Safar, Karbala, Mashad

* Assistant Professor of Sociology, Amin Disciplinary University (Corresponding Author), Tehran
mrpouyafar@gmail.com

** M.A. in Sociology, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Center, Tehran,
raha_sdm@yahoo.com

*** Assistant Professor of Fiqh and Law, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Center,
Tehran, dz.mohammadzadeh33@gmail.com

مشهد تا کربلا؛ مطالعه کیفی دو آیین پیاده‌روی زیارتی آخر صفر (مشهد) و اربعین (کربلا)

محمد رضا پویافر *

سعیده داوری مقدم **

زینب محمدزاده ***

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۰

طی سال‌های اخیر و پس از رشد قابل‌ملاحظه پیاده‌روی اربعین و اشتیاق شیعیان برای حضور در آن، پیاده‌روی‌های زیارتی دیگری نیز در میان شیعیان توسعه یافته است. صرف‌نظر از بدعت‌های نوینی که گاه بدون ریشه تاریخی انجام می‌شوند، پیاده‌روی زیارتی به‌سوی مشهد نیز که یک آیین پیاده‌روی نسبتاً قدیمی به‌سوی حرم یک امام دیگر شیعیان است، اهمیت بیشتری یافته است. از آنجاکه بخش مهمی از زائران پیاده‌روی اربعین را ایرانیان تشکیل می‌دهند و ایرانیان بانیان اصلی پیاده‌روی زیارتی آخر صفر به مشهد نیز هستند، مقایسه بین الگوی تجربه زیارت و حضور در این دو پیاده‌روی زیارتی می‌تواند شناخت مناسبی از الگوهای زیارتی شیعیان به‌ویژه ایرانیان به دست دهد. مقاله حاضر با پرسش از این تفاوت‌ها و شباهت‌ها، در چارچوب یک پژوهش کیفی با تکنیک‌های مشاهده مشارکتی و مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساخت یافته با زائران و خادمان در هر دو آیین پیاده‌روی، انجام شده است. داده‌های پژوهش از دو مطالعه تجربی در مورد پیاده‌روی اربعین و پیاده‌روی آخر صفر به مشهد، هر دو در سال ۱۳۹۶ گردآوری شده‌اند. نتایج تحقیق نشان‌دهنده وجود شباهت‌های بنیادین در الگوهای کلی سفر و تجربه زیارت ایرانیان در این دو آیین است. در عین حال، تفاوت‌های مهمی نیز بین تجربه زیارت زائران در این دو آیین وجود داشته که به‌ویژه در الگوی غالب سفر، نحوه خدمات‌رسانی به زائران و ساماندهی این فعالیت‌ها و همچنین الگوی ابراز هویت و تنوع فرهنگی موجود در بستر این دو آیین، قابل‌مشاهده است.

واژگان کلیدی: زیارت، تجربه دینی، پیاده‌روی، اربعین، صفر، کربلا، مشهد.

* استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

mrpouyafar@gmail.com

** کارشناس ارشد جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

raha_sdm@yahoo.com

*** استادیار فقه و حقوق، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

drz.mohammadzade63@gmail.com

مقدمه

زیارت، یکی از مهم‌ترین نمودهای دینداری و نمودی از تجربه دینی همراه با کنش‌های فردی و مشارکت در مناسک زیارتی است. در این میان، پیاده‌روی‌های زیارتی، در ادیان مختلف از جمله در میان مسلمانان و به‌ویژه شیعیان اهمیتی ویژه دارد. در میان مسلمانان، بزرگ‌ترین آیین پیاده‌روی زیارتی، پیاده‌روی اربعین است که پس از سقوط صدام در سال ۲۰۰۳ میلادی (۱۳۸۲ خورشیدی) مجدداً با تحولی شگرف احیا شد. در کنار آیین پیاده‌روی اربعین که در اصل، سنتی عراقی با مشارکت سایر مسلمانان به‌ویژه زائران ایرانیان است، پیاده‌روی‌های زیارتی اصیل دیگری نیز در میان شیعیان وجود دارد. هرچند بیشتر پیاده‌روی‌های شیعی در بستر عراقی و به‌سوی حرم‌های ائمه مدفون در کاظمین انجام می‌شوند، اما متناظر ایرانی آن، آیین پیاده‌روی زیارتی به مقصد مشهد مقدس است.

دو آیین پیاده‌روی زیارتی یادشده، هر یک در بستر فرهنگی و مذهبی خاص خود شکل گرفته، رشد یافته و با وجوه اشتراکات و افتراقات مختلفی به فاصله چند روز از هم، زائران زیادی را به‌سوی دو حرم و مکان مقدس متعلق به دو امام شیعیان جلب می‌کنند. اربعین، چهل روز پس از واقعه عاشورا، زمینه‌ای برای شکل‌گیری یکی از پرجمعیت‌ترین آیین‌های زیارتی پیاده در دنیا است. (گریفین و راج، ۲۰۱۷، ص. ۷ و <http://www.arcworld.org/projects.asp?projectID=۵۰۰>) هشت روز پس از آن، پیاده‌روی آخر ماه صفر به مقصد مشهد انجام می‌شود. گرچه هر یک از این دو آیین به‌شدت رنگ و بوی فرهنگ جامعه «مادر» خود را دارند، باوجوداین، پیاده‌روی زیارتی در هر دو بستر ایرانی و عراقی یادشده، رنگ و بوی شیعی دارد.

در این میان، هرچند که عراقی‌ها پیاده‌روی‌های زیارتی دیگری از جمله پیاده‌روی کاظمین (در ایام شهادت امام موسی کاظم) و شعبانیه (در ایام ولادت امام حسین) را نیز تجربه می‌کنند، اما تقریباً فضای حضور آنها در آیین‌های زیارتی پیاده در کشور خودشان است. البته تعداد معدودی از زائران عراقی نیز هر ساله با پای پیاده به زیارت امام رضا در مشهد می‌روند؛ اما با توجه به فاصله زمانی بسیار کم پیاده‌روی آخر صفر مشهد تا ایام پیاده‌روی اربعین، این احتمال و امکان در مورد حضور عراقیان در

پیاده‌روی آخر صفر مشهد بسیار کم است. در مقابل، زائران ایرانی در میان همه گروه‌های زائر مسلمان تنها ملتی هستند که با جمعیت چند صد هزار نفری در دو آیین پیاده‌روی، یکی در ایران و دیگری در عراق حضور و مشارکت دارند.

آنچه در این پژوهش مورد تحلیل قرار گرفته، بر اساس داده‌های گردآوری شده در دو مطالعه تجربی، انجام شده است: یکی پژوهشی کیفی با محوریت مطالعه «الگوی فعالیت‌ها و تجربه خیر دینی در آیین پیاده‌روی اربعین» است که هرچند موضوع آن ویژگی‌های کلی پیاده‌روی اربعین و تجربه زیارت نبوده، اما به دلیل وسعت و تنوع داده‌های کیفی گردآوری شده از خلال مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی، داده‌های آن برای تحلیل ویژگی‌های زیارت و حضور زائران در آن، مورداستفاده قرار گرفته است.

مطالعه دیگر، پژوهش انجام‌شده با مشاهده مشارکتی در خلال حضور در پیاده‌روی آخر صفر به مشهد و انجام چند مصاحبه با زائران حاضر در آن است. هر دو پژوهش در سال ۱۳۹۶ انجام شده است. درنهایت داده‌های گردآوری شده در هر دو پژوهش برای پاسخ به این پرسش محوری مورد تحلیل و تفسیر قرار گرفتند که: تجربه مشارکت در پیاده‌روی آخر صفر به مشهد از چه ویژگی‌هایی برخوردار است و این ویژگی‌ها چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با الگوی موجود در پیاده‌روی زیارتی اربعین دارد؟ بر اساس طرح مسئله بالا، این پژوهش در پی پاسخ به پرسش‌های زیر بوده است (سوالات تحقیق):

- ویژگی‌های هریک از دو پیاده‌روی زیارتی شیعیان (پیاده‌روی اربعین به سوی کربلا و پیاده‌روی آخر صفر به مشهد) چگونه است؟
- تفاوت‌های و شباهت‌های این دو آیین پیاده‌روی زیارتی چیست؟
- این تفاوت‌ها و شباهت‌ها چه نسبتی با ویژگی‌ها و الگوی زیارتی شیعیان هریک از دو کشور عراق و ایران دارد؟

۱- پیشینه پژوهش

پژوهش در باب زیارت سابقه‌ای طولانی دارد. بخش مهمی از آنان به ابعاد تاریخی و نظری زیارت، همچون زیارت اربعین، پرداخته‌اند. «تحقیق درباره اول اربعین حضرت سیدالشهدا» (قاضی طباطبایی، ۱۳۸۳) که به مسئله تاریخی نخستین زیارت اربعین

از سوی اهل بیت امام حسین (ع) پرداخته و «اربعین در فرهنگ شیعه» (حسینی طهرانی، ۱۳۸۴) دو نمونه از این قبیل پژوهش‌ها هستند؛ اما پژوهش اجتماعی درباره «پیاده‌روی‌های زیارتی»، به‌ویژه پژوهش‌های تجربی در این مورد، به‌اندازه آغاز دوره جدید این آیین‌های زیارتی پیاده‌روی، جوان است. در این میان، بخش مهمی از آنچه که انجام شده نیز، بیشتر متمرکز بر پژوهش در پیاده‌روی اربعین بوده است.

معدودی از پژوهش‌های تجربی نیز در مورد سایر تجربه‌های زیارت حرم ائمه شیعه، از جمله زیارت حرم رضوی انجام شده است. مطالعات پویافر (۱۳۹۷ الف)، طالبی و همکاران (۱۳۹۴)، نودهی و همکاران (۱۳۹۴)، زردموی (۱۳۹۴)، اجتهدنژاد کاشانی و قوامی (۱۳۹۱) و مکری زاده (۱۳۹۰)، نمونه‌هایی از پژوهش‌های تجربی انجام شده در مورد زیارت و تجربه زائران حرم امام رضا (ع) هستند. در این میان، پژوهش‌هایی که بر پیاده‌روی زیارتی آخر صفر به مشهد متمرکز شده باشند، بسیار اندک‌اند. تنها نمونه خاص و جدید در این مورد، پژوهش ورشوی، بهروان و صدیاق اورعی (۱۳۹۷) است. آنها در پژوهش خود به واکاوی معنای دوگانه معنوی - دنیوی در تجربه سفر پیاده زائران به مشهد در ایام شهادت امام رضا (ع) پرداخته‌اند. این پژوهش در چارچوب روش‌شناسی کیفی با رویکرد پدیدارشناسی انجام شده است. در این مطالعه به چگونگی شکل‌گیری سفر پیاده زائران امام رضا (ع)، معنای این تجربه برای زائران و نیت‌ها و انگیزه‌های آنان از این پیاده‌روی زیارتی، پرداخته شده است.

اما به‌جز مطالعه مورد اشاره در بالا، بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده در مورد پیاده‌روی‌های زیارتی مسلمانان، بر پیاده‌روی اربعین تمرکز داشته‌اند. جدیدترین پژوهش انجام‌شده در مورد اربعین، مربوط به پیمایش سنخ‌شناسی زائران اربعین (پویافر، ۱۳۹۷ ب) است. این پیمایش به بررسی ابعاد و مؤلفه‌های قابل انطباق با پیاده‌روی اربعین و همچنین برخی نظرات زائران در مورد برخی موضوعات مربوط به پیاده‌روی اربعین، حضور ایرانیان در آن و نقش حکمیت در آن پرداخته است. صرف‌نظر از محدود پژوهش‌هایی همچون پیمایش سنخ‌شناسی زائران اربعین که مطالعه‌ای کمی و پهن دامنه بوده، اندک پژوهش‌های انجام‌شده، بیشتر در چارچوب مطالعات کیفی انجام‌شده است. به‌عنوان نمونه فرهادی محلی (۱۳۹۷) به پدیدارشناسی تجربه پیاده‌روی اربعین (موردمطالعه کاروان ایرانی زیارتی کربلا) پرداخته است. محقق

تلاش کرده است تا پژوهشی را با بررسی تجربیات زیسته زائران ایرانی در پیاده‌روی اربعین حسینی (۱۳۹۶ - کشور عراق)، به‌منظور فهم انگیزه و وجوه تجربیات مشترک زائران پیاده انجام دهد.

موسوی (۱۳۹۷) نیز به مطالعه کیفی الگوی ابراز هویت زائران ایرانی و عراقی در آیین پیاده‌روی اربعین پرداخته است. او در پژوهش خود با استفاده از رویکرد کیفی و تحلیل مصاحبه‌ها با زائران پیاده ایرانی و عراقی، همچنین تحلیل مشاهدات مشارکتی در مسیر پیاده‌روی اربعین، درصدد بررسی الگوی ابراز هویت زائران بوده است.

همچنین، بُد (۱۳۹۵) در پژوهش خود به تبیین انگیزه‌های معنوی گردشگران در پیاده‌روی اربعین پرداخته است. روش این پژوهش پیمایش و جامعه آماری آن کلیه زائرانی بوده که در پیاده‌روی اربعین شرکت کرده‌اند. در این پژوهش عوامل انگیزشی معنوی افراد شرکت‌کننده در این پیاده‌روی مورد بررسی قرار گرفته و اولویت انگیزه‌های افراد نمونه از روش کمی مشخص شده است (همایون و بد، ۱۳۹۵؛ ایمانی خوشخو و بد، ۱۳۹۵).

موسوی و همکاران (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای دیگر به بررسی تأثیر مراسم پیاده‌روی اربعین بر روی تربیت نسل ارزشی در کشور پرداخته‌اند. این تحقیق در چارچوب روش پیمایش در میان جامعه آماری نوجوانان و جوانان بین ۱۶ تا ۳۰ سال می‌باشد که در مراسم پیاده‌روی اربعین شرکت داشته‌اند، انجام شده است. در این دست پژوهش یا پژوهش‌هایی که انحصاراً به «آسیب‌ها و انحرافات» در برپایی و حضور در آیین پیاده‌روی اربعین، پرداخته‌اند، یک نوع رویکرد نهادی به پیاده‌روی اربعین مشاهده می‌شود.

رضوی‌زاده (۱۳۹۳) در پژوهش خود به بررسی ادراک و تجربه زیسته زائران پیاده ایرانی در عراق با مطالعه زائران اربعین پرداخته است. او در این پژوهش با اتکا به رویکرد کیفی و با تحلیل مصاحبه‌هایی که با ۶۳ زائر پیاده زن و مرد ایرانی در مسیر نجف به کربلا انجام شده، درصدد واکاوی ادراک و تفسیر این زائران از تجربه زیسته خود از این سفر بوده است.

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی نیز به همراه مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران در سال ۱۳۹۶ از حضور و نگارش روایت

توصیفی از تجربه سفر و حضور در آیین پیاده‌روی اربعین برای تعدادی از پژوهشگران و همچنین تعدادی پژوهش اجتماعی در این مورد از سوی جامعه شناسان و انسان شناسان ایرانی (حسن محدثی، جبار رحمانی، مهدی اعتمادی‌فر، محمدرضا پویافر) حمایت کرده است. مجموعه ۱۷ روایت مردم شناسانه و جامعه‌شناختی از این پژوهشگران در یک کتاب با عنوان «روایت پیاده‌روی اربعین» منتشر شده است (جوادی یگانه، روزخوش، ۱۳۹۸). درعین حال، برخی پژوهش‌های اجتماعی دیگر نیز در سطح نظری از سوی جامعه شناسان جوان ایرانی منتشر شده است. کتاب سلیمانیه (۱۳۹۴) که به بررسی انتقادی مشارکت و حضور ایرانیان در آیین پیاده‌روی اربعین می‌پردازد، نمونه‌ای از این دست است. کتاب «پیاده‌روی اربعین؛ تأملات جامعه‌شناختی» (۱۳۹۷) که مجموعه مقالاتی از جامعه شناسان جوان ایرانی در مطالعه اجتماعی اربعین است نیز، نمونه دیگری از این آثار است که بیشتر متکی بر تبیین و تفسیر نظری مسئله است.

صرف نظر از اکتفای بسیاری از پژوهش‌ها به سطح نظری، مسئله مشترک اغلب این پژوهش‌ها این است که یا به‌طور کلی به موضوع پیاده‌روی‌های زیارتی پرداخته‌اند، یا تجربه زیارت در مورد پیاده‌روی اربعین متمرکز بوده‌اند. در این میان تمرکز سایر پژوهشگران مسلمان هم تنها بر موضوع پیاده‌روی اربعین بوده است. به‌عنوان نمونه مجتبی حسین (۲۰۱۸) در پژوهش خود به مطالعه انگیزه‌ها و تجربه زیارت در بین زائران پیاده‌روی اربعین پرداخته است. مصاحبه نیمه ساخت‌یافته با زائران با زبان‌های انگلیسی، اردو، فارسی و گجراتی^۱ و همچنین مشاهدات میدانی، روش‌های اصلی گردآوری اطلاعات او در این پژوهش بوده‌اند.

این نمونه‌ها نشان می‌دهد که اولاً در مطالعه اجتماعی پیاده‌روی‌های زیارتی همان‌طور که مجتبی حسین (۲۰۱۸، ص. ۹) نیز اشاره می‌کند، یک غیبت و غفلت بزرگ از پیاده‌روی‌های زیارتی غیر غربی از سوی پژوهشگران اجتماعی دین وجود دارد. حجم بیش‌ازاندازه پژوهش‌های انجام‌شده در مورد پیاده‌روی سانتیاگو دکامپوستلا و عدم وجود پژوهشی در مورد آیین بزرگ زیارتی همچون اربعین گواهی بر این مدعاست. دوم این‌که معدود پژوهش‌های انجام‌شده در مورد پیاده‌روی‌های زیارتی مسلمانان نیز

۱. Gujarati

متمرکز بر پیاده‌روی اربعین است؛ بنابراین مطالعه‌ای همچون پژوهش حاضر که اولاً مبتنی بر داده‌های تجربی باشد، دوم این‌که به مطالعه تجربه زیارت در پیاده‌روی زیارتی دو حرم ائمه شیعه به‌طور مقایسه‌ای پرداخته باشد، اساساً تاکنون انجام نشده است.

۲- مبانی نظری

۲-۱- مفهوم زیارت

سفر زیارتی، پدیده جدیدی نیست. مدت‌هاست که دین، یک انگیزه تمام‌عیار برای سفر به حساب می‌آید و سفر مذهبی به‌عنوان قدیمی‌ترین شکل سفرهای غیراقتصادی شناخته می‌شود (جاکوفسکی و اسمیت، ۱۹۹۲ به نقل از تیموتی و السن، ۱۳۹۲، ص. ۱۳) سالانه میلیون‌ها نفر با اهداف دینی به مکان‌های مقدس قدیمی و مدرن در نقاط مختلف جهان، سفر می‌کنند. جاکوفسکی (۲۰۰۰ به نقل از همان) تعداد افرادی که در طول سال به سفرهای زیارتی می‌روند را حدود ۲۴۰ میلیون نفر برآورد می‌کند که اکثر آنها را مسیحیان، مسلمانان و هندوها تشکیل می‌دهند.

زیارت در انگلیسی معادل واژه pilgrimage و به معنی سفری است که زائر به آن می‌پردازد. اصطلاح انگلیسی، مشتق از واژه peregrims (بیگانه) است و در جریان بسط معنی، به کسی اطلاق می‌شود که به کشورهای دیگر سفر می‌کند. زیارت، سفری است برخوردار از معنی و اهمیت برای شخصی که به آن سفر همت می‌گمارد، خواه از حیث عرف عام و در ظاهر «دنیا ورز»، مثلاً در دیدار از آرامگاه‌های قهرمانان یا هنرمندان و آهنگسازان مشهور و خواه در بافت دینی و دقیق‌تر آن‌که با هدف‌های گوناگون دینی صورت می‌پذیرد. برخی از این هدف‌ها عبارت‌اند از: انجام وظیفه دینی، اجرای اعمال عبادی، اقرار به ایمان، توبه کردن، کفاره گناهان، یافتن معجزه، در پی درمان یا مشاوره برآمدن و اقدام عملی در جهت نوسازی معنوی. همچنین واژه زیارت، در مورد سیروسفر درونی روح یا روان فردی که در جستجوی مقصد غایی آرمان‌های دینی خویشتن است، به‌کاربرده می‌شود.

زیارت در مسیحیت، یک مفهوم چندوجهی است که شامل سفر (پیدایش ۱۲، صص. ۱-۹)، تحمل تبعید (پیدایش ۴، صص. ۱-۱۶)، زندگی کردن همانند یک زائر مسافر و تلاش برای یافتن سرزمین حقیقی (عبرانیان ۱۱، صص. ۱-۱۶) است. زیارت کاتولیکی،

شامل سفرهای عبادی، توبه، شکرگزاری یا وفای به عهد می‌شود (فولادی و نوروزی، ۱۳۹۴، ص. ۱۰).

با دقت در کلمه زیارت می‌توان به ریشه قرون وسطایی که در آن نهفته است، پی برد. ریشه آن از کلمه لاتین به معنای کسی که به جای دوری می‌رود، گرفته شده که به‌طور ضمنی، معنای سفر (به‌خصوص سفر به مکانی دور) به جایی مقدس برای انجام فرایض دینی در آن نهفته است. این تعریف زیارت تا اوایل قرن بیستم، تعریف قابل‌قبولی بود؛ اما امروزه این واژه در گفتگوهای روزمره برای اشاره به سفر به مکان‌های غیرمقدس و غیرروحانی نیز به کار می‌رود. امروزه، سفر چه از لحاظ فاصله مکانی و چه از لحاظ مدت اقامت ممکن است کوتاه باشد و حتی ممکن است که هیچ مسافرت فیزیکی و واقعی صورت نگیرد و زائر به‌طور مجازی به سفر برود.

مدل مفهومی ویکتور ترنر^۱ از زیارت دو مفروض دارد: نخست این‌که زیارت، فرآیندی است شامل حرکت از یک مکان آشنا (ساخت‌یافته) به سمت مکان دیگری (ناساخت‌یافته) و بازگشت از آن و دیگری این‌که زیارت، شامل مدت‌زمان مشخص و محدودی دور بودن از ساختار است که با بودن در حالت جماعت‌وارگی و تعامل در میان مشارکت‌کنندگان جماعت‌واره^۲ می‌شود (گوئون، ۱۹۹۳، صص. ۱۰۱-۱۰۲).

۲-۲- مفهوم سیالیت در زیارت

باتوجه به تحولات معاصر در مطالعات جامعه‌شناسی دین، تعریف زیارت مورد بازبینی قرار گرفته است. آخرین نظریات این حوزه «حرکت» را در تعریف و نظریه‌پردازی درخصوص زیارت مبنا قرار می‌دهند. از این دیدگاه، سه عنصر را می‌توان اجزای تشکیل‌دهنده یک سفر زیارتی دانست: حرکت، انگیزه معنوی (معطوف به معنا)، مقصد مقدس (تجسم یک ایدئال ارزشمند) (شریعتی و کاشی، ۱۳۹۴، صص. ۷۵-۷۴).

در اینجا حرکت را می‌توان با مفهوم «سیالیت» مرتبط دانست. مفهوم سیالیت به‌طور مشخص در ادبیات نظری مربوط به وضعیت تجدد در دنیای معاصر پررنگ بوده است. این اهمیت به‌ویژه به دلیل وضعیت انسان و جوامع انسانی در تحولات زندگی مدرن و

۱. Victor Turner.

۲. Communitas.

به‌ویژه هویت در دنیای مدرن است. از این رو، مفهوم سیالیت مربوط به برداشتی نظری از دوران معاصر است که با عناوین مختلفی نام‌گذاری شده است. گیدنز^۱ (۱۹۹۴) از آن با عنوان «مدرنیته متأخر» یاد می‌کند، ویلم^۲ (۱۳۸۶) عناوینی مانند «مدرنیته افراطی» یا «فوق مدرنیته» را مناسب می‌داند. نسبیت، خدشه‌پذیری، خودانتقادی و درنهایت، «سیالیت» از جمله ویژگی‌هایی است که برای این دوران برمی‌شمارند. حرکت مداوم و سیالیت، مفهومی محوری است که در اکثر ویژگی‌هایی که برای این دوران برشمرده‌اند، نهفته است. زیگمونت باومن^۳ (۲۰۰۰) بر همین اساس نام «مدرنیته مایع» را برمی‌گزیند و از سیالیت، روان‌بودن، نفوذکردن، جذب‌کردن و تغییر که از ویژگی‌های مایعات و مواد سیال هستند، به‌عنوان استعاره‌ای برای دوران جدید استفاده می‌کند.

از نگاه باومن، دوران جدید به‌نوعی تعمیق و بسط ویژگی‌های مدرنیته است، اما در عین حال با آن تعارض دارد. تعارضی که بیش از هر چیز ناشی از گسترش سیالیت در حوزه‌های گوناگون است. منظور از سیالیت، کمرنگ شدن مرزها و قطعیت‌ها، بی‌معناشدن فرادستی‌ها و فرودستی‌های فرهنگی پیشین، قابلیت جابجایی مداوم مفاهیم و نشانه‌ها و تبدیل‌شدن فرایند هویت‌یابی به یک سفر و حرکت مداوم و بی‌پایان است. باومن (۱۹۹۶) معتقد است که می‌توان از مفهوم زیارت به‌عنوان یک استعاره برای فهم زیست انسان معاصر استفاده کرد. باومن در مدرنیته معاصر، استعاره زائر را برای فهم چالش هویتی انسان امروز مفید می‌داند. زائر، جوینده خستگی‌ناپذیر هویت است. وی در مواجهه با کثرت گزینه‌های موجود، خود را همواره در حال رفتن و جستجو می‌بیند (کلمن^۴ و اید^۵، ۲۰۰۴؛ شریعتی و کاشی، ۱۳۹۴، صص. ۷۱-۷۰).

سیالیت، تمام زندگی و هویت انسان مدرن را از جمله در حوزه دین، مناسک دینی، زیارت و مکان مقدس در برمی‌گیرد. هر ویولوژ^۶ از جمله جامعه‌شناسانی است که توجه جامعه‌شناسان دین را به اهمیت حرکت و حافظه در این حوزه جلب کرد. او در «دین

۱. Anthony Giddens.

۲. Jean Paul Williams.

۳. Zigmunt Bauman

۴. Coleman

۵. Eade

۶. Danièle Hervieu-Léger

به‌مثابه‌ی خاطره^۱ (۱۹۹۳) و در «دین در حرکت: زائر و گرویده»^۲ (۱۹۹۹) نسبت دین با حرکت و سیالیت را در زیست انسان معاصر پی می‌گیرد. علت اهمیت مفهوم حرکت در نظریات هر ویولوژ، دیدگاه مشخصی است که او به دینداری معاصر (به‌طور خاص در اروپا) دارد. او ایده‌اش را با مفهوم «حافظه» طرح می‌کند. از نظر او «حافظه دینی» انسان معاصر در اثر مجموعه تحولاتی که دینداری را متحول کرده، دچار نوعی گسیختگی شده است و حلقه‌هایی از دین به‌عنوان زنجیره تحولات مفقود شده است. مقصود از این تحولات، تغییراتی است که به کم‌رنگ شدن ادیان نهادینه منجر شده است.

اهمیت سفر و حرکت تاحدی است که از نظر هر ویولوژ می‌تواند به‌عنوان یک استعاره در مفهوم دینداری انسان معاصر استفاده شود. در اینجا مقصود، «گونه زائرانه دینداری» است. گونه زائر به معنای آن سبکی از دینداری است که بیشتر واجد خصوصیت‌هایی مانند سیالیت، استقلال، داوطلبانه و تجربی و عاطفی بودن است (هر ویولوژ ۲۰۰۶، ص. ۵۹، نقل از شریعتی و کاشی، ۱۳۹۴، ص. ۷۲). از نظر هر ویولوژ، گونه زائرانه دینداری، کلید فهم شیوه دینداری معاصر است که متأثر از تحولات جدید است. او معنویت معاصر را بیش از آنکه مبتنی بر سکونت بداند، مبتنی بر سیالیت و حرکت می‌داند (شریعتی و کاشی، ۱۳۹۴، صص. ۷۱-۷۲).

با اشاره به آیین‌های زیارتی همچون پیاده‌روی زیارتی اربعین به‌سوی کربلا و پیاده‌روی آخر صفر به‌سوی مشهد، می‌توان مشاهده کرد که در کنار تنوع نسبی در نوع حضور مؤمنان در این دو آیین بزرگ زیارتی - پیاده‌روی شیعی، حضور در مناسک و برنامه‌های جمعی سوگواری چه در مسیر پیاده‌روی و چه در مبدأ و مقصد کاملاً واضح است. از سوی دیگر آنچه کاملاً بر فضای عمومی این آیین سایه افکنده و غلبه دارد، یک نوع یکدستی در الگوهای جمعی در دادن نذورات و خیرات، برگزاری نمازهای جماعت، نیایش و مناجات و سوگواری‌هاست. از این‌رو، همچنان لازم است آنچه از نظریه هر ویولوژ استفاده می‌شود، در بستر اجتماعی و فرهنگی مسلمانان، به‌ویژه

۱ . Religion as a chain of memry

۲ . La religion en mouvement: le pelerine et le converti

شیعیان که زیارت در میان آنها اهمیت بسیار زیادی در مقایسه با اهل تسنن دارد، مطالعه تجربی هرچه بیشتر شود.

۳- روش پژوهش

چارچوب روش‌شناختی در این مطالعه بر مبنای روش پژوهش کیفی تدوین شده است. بر این اساس، یک نوع مطالعه انسان‌شناسی فرهنگی انجام شده و در نتیجه، از تکنیک‌های متناسب با آن به‌ویژه مصاحبه و مشاهده مشارکتی استفاده شده است؛ بنابراین، داده‌های گردآوری‌شده، اطلاعاتی کیفی برآمده از مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته با زائران زن و مرد در مسیر پیاده‌روی آخر صفر و همچنین مشاهدات میدانی ثبت‌شده به‌صورت یادداشت‌های میدانی، عکس و فیلم بوده است. این داده‌ها در آخرین بخش از مسیر پیاده‌روی که مسیر مشترک بیشتر کاروان‌های زیارتی و زائران انفرادی به‌سوی مشهد است، یعنی حدوداً ۳۵ کیلومتری باغچه تا مشهد، سه روز پیش از شهادت امام رضا علیه‌السلام که بیشتر زائران وارد مشهد می‌شوند، گردآوری‌شده است. در مجموع ۲۵ مصاحبه با ۱۳ زن و ۱۲ مرد که از مناطق و شهرهای مختلف ایران در پیاده‌روی آخر صفر شرکت کرده بودند انجام شده است (پویافر، ۱۳۹۷ ج).

بخش دیگری از اطلاعات مورد استفاده در پژوهش که مبنای مقایسه پیاده‌روی آخر صفر با پیاده‌روی اربعین بوده، مربوط به پژوهش کیفی انجام‌شده در اربعین سال ۹۶ بوده است (پویافر، ۱۳۹۹)^۱. در این پژوهش، اطلاعات اصلی با دو تکنیک مصاحبه‌های عمیق و مشاهده گردآوری‌شده است. مصاحبه‌ها با سه گروه انجام شده که شامل ۱- زائران ایرانی، ۲- موکب‌داران (یا مسئولان موکب‌های) ایرانی و ۳- موکب‌داران (یا مسئولان موکب‌های) عراقی می‌شد. ثبت اطلاعات حاصل از مشاهدات میدانی هم با یادداشت‌های میدانی، ضبط صدای پژوهشگر در توضیح مشاهدات خود، عکس و فیلم انجام شده است. اطلاعات پژوهش در مطالعه یادشده، بین روزهای ۱۲ تا ۱۸ آبان ۹۶ در مسیر نجف به کربلا که بیشتر زائران ایرانی برای پیاده‌روی استفاده می‌کنند، گردآوری‌شده است. در نهایت، ۴۶ مصاحبه با زائران ایرانی (۲۴ مرد و ۲۲ زن)، ۴۲

۱- این پژوهش به عنوان نخستین پژوهش کیفی مفصل در باب تجربه خیر دینی در پیاده‌روی اربعین در سال ۱۳۹۶ انجام شده است. گزارش کامل آن به صورت کتاب از سوی نشر آرما در سال ۱۳۹۹ منتشر شده است.

مصاحبه با موبک‌داران ایرانی (۳۷ مرد و ۵ زن) و ۲۷ مصاحبه با موبک‌داران عراقی (۲۰ مرد و ۷ زن) انجام شده است. داده‌های گردآوری شده با محور ویژگی‌های اصلی زائران و الگوهای کنش‌های حین پیاده‌روی زیارتی کدگذاری کیفی و تفسیر شدند.

۴- یافته‌های پژوهش

در اینجا ویژگی‌ها و الگوهای غالب در آیین پیاده‌روی آخر صفر مشهد در قیاس با پیاده‌روی اربعین مورد بحث قرار می‌گیرد؛ اما پیش از مقایسه یافته‌های حاصل از تحلیل داده‌های تجربی، پیشینه تاریخی و ویژگی‌های دو آیین پیاده‌روی با یکدیگر مقایسه شده است.

۴-۱- ویژگی‌های کلی دو آیین

۴-۱-۱- مسیر پیاده‌روی

همان‌طور که پیاده‌روی اربعین سنتی عراقی در دل دنیای شیعه است، پیاده‌روی آخر صفر مشهد بیش از هر چیز یک سنت خراسانی در دل ایران به‌شمار می‌رود. براین اساس، هرچند که در میان زائران پیاده مشهد - چه در ایام ولادت و چه به‌ویژه در ایام شهادت امام رضا (آخر صفر) تعدادی از زائران عرب - به‌ویژه عراقی‌ها - نیز مشاهده می‌شوند، اما غلبه کامل با زائرانی است که از سراسر خراسان بزرگ (خراسان رضوی، خراسان شمالی و خراسان جنوبی) به سمت مشهد می‌روند. در پیاده‌روی اربعین پس از عراقی‌ها، ایرانیان دومین گروه زائران اربعین را شامل می‌شوند. درمقابل، در پیاده‌روی آخر صفر، پس از خراسان، زائرانی از استان‌های مختلف ایران، به‌ویژه استان‌های نیمه شمالی و شرقی کشور در آن شرکت دارند. طبق آمارهای اعلام شده در سال ۱۳۹۶، از ۲۱ استان زائرانی در پیاده‌روی آخر صفر شرکت کرده بودند و ۱۱ استان نیز در امر برپایی ایستگاه مشارکت داشتند (مصاحبه سخنگوی جمعیت خدمتگزاران زائران پیاده امام رضا (ع)، ۲۸ آبان ۹۶). زائران خراسانی گاه تا بیش از ۲۰۰ کیلومتر را پیاده تا مشهد طی می‌کنند.

زائرانی که از سایر استان‌ها و مناطق کشور در پیاده‌روی آخر صفر شرکت می‌کنند، معمولاً از همان مسیر نیشابور به مشهد شروع به حرکت می‌کنند. برخی از کاروان‌های زیارتی مبدأ خود را از قدمگاه ۱۰۱ کیلومتری مشهد، برخی دیگر باغچه (۳۵ کیلومتری

مشهد در مسیر جاده قدیم نیشابور) و برخی دیگر از ملک‌آباد (۲۰ کیلومتری مشهد از مسیر جاده قدیم) قرار می‌دهند. در مجموع یک زائر که از نیشابور به سمت مشهد پیاده‌روی می‌کند، حداقل ۱۲۵ کیلومتر را پیاده طی می‌کند.

مسیرهای پیاده‌روی زائران و کاروان‌های زیارتی خراسانی بسیار متنوع است. برخی از آنها از شهر یا روستای خود پیاده به راه می‌افتند. گروهی از مناطق شمالی مشهد، بخشی دیگر از جنوب و مناطق جنوب خراسان بزرگ و بخشی دیگر همراه با اکثریت زائران غیر خراسانی، از شرق مشهد - که مشترک با مسیر نیشابور به مشهد است - به سمت حرم امام رضا (ع) پیاده‌روی می‌کنند.

اما مسیرهای پیاده‌روی اربعین در عراق، بر اساس پیشینه این سنت، از استان‌ها و مناطق مختلف عراقی، به‌طور کلی شامل مسیرهای ورودی از جنوب (از مسیر نجف)، از شرق (از مسیر دیوانیه و حلّه) و از شمال (از مسیر بغداد) است. بیشتر زائران در حال حرکت در این مسیرها عراقیان است. زائران ایرانی و سایر کشورها بیشتر از مسیر نجف به کربلا حرکت می‌کنند. البته در سال‌های اخیر تعدادی از زائران غیر عراقی به‌ویژه ایرانیان از سایر مسیرها به‌ویژه تقریباً موازی با مسیر نجف (مشهور به مسیر نخلستان یا طریق العلما) نیز استفاده کرده‌اند؛ بنابراین می‌توان گفت همان‌طور که در پیاده‌روی اربعین، بیشترین تنوع فرهنگی در مسیر اصلی نجف به کربلا مشاهده می‌شود، در پیاده‌روی آخر صفر به مشهد، بیشترین تنوع فرهنگی مناطق مختلف ایران در مسیر نیشابور به مشهد قابل مشاهده است.

۴-۱-۲- میزان و ترکیب جمعیت زائران

طبق اعلام سخنگوی جمعیت خدمتگزار زائران پیاده امام رضا (ع)، در سال ۱۳۹۶، تعداد ۴۰۱۷۳۸ زائر در پیاده‌روی آخر صفر شرکت کردند. از این میان، ۲۰۴۱۴۲ نفر مرد و ۱۹۷۵۹۶ نفر زن بودند. (مصاحبه سخنگوی جمعیت خدمتگزاران زائران پیاده امام رضا (ع)، ۲۸ آبان ۹۶). در سال ۱۳۹۷ تعداد ۴۳۵۰۰۰ نفر در پیاده‌روی آخر صفر به مقصد مشهد حضور یافتند. این میزان حضور، نسبت به سال‌های گذشته یک رشد مداوم را نشان می‌دهد (۹۷۰۸۱۸۰۸۴۰۱/https://www.isna.ir/news/). بنابراین می‌توان انتظار داشت که میزان زائران شرکت‌کننده در پیاده‌روی آخر صفر به مشهد نیز

همراه با توسعه و جذابیت بیشتر پیاده‌روی‌های زیارتی، به‌ویژه در اربعین، طی سال‌های آینده نیز با افزایش مواجه باشد. با وجود این، جمعیت زائران پیاده‌روی آخر صفر در مقایسه با پیاده‌روی اربعین بسیار کمتر است. طبق آخرین آمار اعلام‌شده از سوی ستاد مرکزی اربعین، در سال ۱۳۹۷ تعداد دو میلیون و سیصد هزار نفر ایرانی در پیاده‌روی اربعین شرکت کرده‌اند. آمار این جمعیت در سال ۱۳۹۸ از سوی مراجع رسمی ایران مبهم است. در حالی که تا ده روز پیش از اربعین ۹۸، آمار ثبت‌نام‌شدگان سامانه سماح دو میلیون هشتصد و پنجاه هزار نفر اعلام‌شده (مصاحبه رئیس سازمان حج و زیارت، ۱۸ مهر ۹۸، خبرگزاری تسنیم)، تعداد کل زائران ایرانی تا بیش از سه میلیون نفر برآورد شده است، چراکه تعدادی از زائران بدون ثبت‌نام رسمی در سامانه سماح وارد عراق شده‌اند.

این در حالی است که کل جمعیت زائران اربعین حدود بیست میلیون نفر برآورد می‌شود که بیشتر آن را عراقیان تشکیل می‌دهند؛ بنابراین هم در مقایسه با کل جمعیت زائران و هم در مقایسه با تعداد زائران ایرانی پیاده‌روی اربعین، زائران پیاده‌روی آخر صفر به مشهد در یک نسبت کوچک قرار دارد.

نسبت زنان به مردان در پیاده‌روی اربعین تا سال ۱۳۹۶ حدود ۲۵ به ۷۵ است (ستاد اربعین کشور، ۱۳۹۶)؛ اما این نسبت در پیاده‌روی آخر صفر کاملاً متفاوت و همراه با نسبت بیشتر زنان است. برای زنان ایرانی، حضور در این پیاده‌روی زیارتی، نوعی سفر در داخل کشور به شمار می‌رود. در نتیجه حتی اگر سفر خارجی، یک سفر زیارتی به کشور همسایه، آن‌هم با وجود تسهیلات مختلف برای چنین سفری باشد، بازهم احساس امنیت برای یک سفر داخلی به‌ویژه برای زنان بیش از یک سفر خارجی است. در نتیجه به‌طور منطقی انتظار می‌رود که نسبت جمعیت زنان در پیاده‌روی آخر صفر بیشتر باشد. علاوه بر این باید در نظر گرفت که زبان مشترک بین زائران و میزبانان این سفر اطمینان خاطر و آسودگی در سفر را بیشتر می‌کند.

مشاهدات میدانی طی حضور در میان زائران پیاده آخر صفر به‌سوی مشهد و همچنین مقایسه آن با شرایط و نسبت جنسی موجود در زائران اربعین هم تأییدکننده انتظارات یادشده بوده است. کاروان‌های متعدد زیارتی که مختص خانم‌ها از داخل یا خارج خراسان بود و همچنین تعداد مهمی از کاروان‌های زیارتی که شامل دانشجویان

دختر از سراسر ایران بود، نشان‌دهنده نسبت جنسی بالاتر برای حضور زنان در پیاده‌روی آخر صفر بوده است. در عین حال، تمایل و امکان حضور زائران زن ایرانی در پیاده‌روی اربعین به مرور بیش از پیش افزایش یافته است.

۴-۲- الگوهای غالب سفر

در پیاده‌روی آخر صفر، هم ثبت‌نام و اقدام برای شروع سفر و هم حرکت در طول مسیر پیاده‌روی تا اسکان، بیشتر به صورت کاروانی انجام می‌گیرد. آنها در طول مسیر پیاده‌روی به صورت کاملاً برنامه‌ریزی شده، در زمان‌ها و مکان‌های مشخص توقف و استراحت می‌کنند و در زمان مشخصی نیز همگی باهم در محل اسکانی که از قبل پیش‌بینی شده است، اسکان می‌یابند. بر این اساس، در کنار مسیر پیاده‌روی، خودروهایی که وظیفه پشتیبانی کاروان‌ها را برعهده دارند در حرکت‌اند.

عکس شماره ۱- توقف زائران دو کاروان پیاده برای صرف صبحانه

در پیاده‌روی آخر صفر حرکت به صورت انفرادی یا خانوادگی یا در قالب گروه‌های کوچک دوستانه که تعداد آنها کمتر از ۱۰ نفر است نیز قابل مشاهده است. این در حالی است که در پیاده‌روی اربعین، جمعیت غالب با کسانی است که به صورت انفرادی یا گروه‌های کوچک دوستی و خانوادگی، به زیارت اربعین آمده‌اند. این ویژگی در «اربعین عراقی» کاملاً برجسته و بارز و در بخش ایرانی نیز تا حد زیادی مشهود است. در نتیجه اگر هم کاروان‌هایی از ایران برای حضور در پیاده‌روی اربعین ثبت‌نام و اعزام می‌شوند، عموماً دارای برنامه‌ای سیال با آزادی عمل زیاد به اعضای کاروان است، یا

این‌که اساساً تنها منحصر به انتقال زائران تا نجف و بازگشت آنها از کربلا به شهر موردنظر در ایران است.

آنچه در مورد پیاده‌روی اربعین قابل‌مشاهده است، توجه مهم عراقی‌ها به «مسیر پیاده‌روی» و اقامتی بسیار کوتاه در مقصد (کربلا) است. براساس مشاهدات مشارکتی در پیاده‌روی اربعین، این واقعیت تأیید شده که عراقیان در مدتی بسیار کم و گاه در حد چند ساعت در کربلا توقف می‌کنند. آنها گاه از خیابان‌های اطراف و خارج از شبستان‌ها و رواق‌های حرم امام حسین (ع)، سلام و عرض ارادتی به مولای خود عرضه می‌کنند و به‌سوی شهر و خانه خود بازمی‌گردند. از همین روست که زائران عراقی که در پیاده‌روی اربعین شرکت می‌کنند، هیچ کوله‌بار سنگین و وسایل سفر مفصلی به همراه ندارند. برخی از آنها با یک دشداشه بر تن، تسییحی بر دست و صندل بر پا، گام در مسیر پیاده‌روی می‌گذارند.

در کنار چنین الگویی از سفر، «ایرانیان اربعینی» هم بار سبکی برمی‌دارند. بیشتر آنها حداکثر در کوله‌هایی که بر پشت دارند، لباس‌هایی مختصر به‌علاوه وسایل ضروری را به دوش می‌کشند؛ اما علت این سبک‌باری بیش از هر چیز، اقامت کوتاه‌مدت در منزلگاه‌های بین راه و مشخص نبودن محل اقامت در نجف و کربلا است.

در مقابل، همین زائر ایرانی برای حضور در پیاده‌روی آخر صفر که در کشور خود اوست، تلاش می‌کند تا چمدانی بردارد و وسایل بیشتر به همراه داشته باشد. البته چنین وضعیتی در مورد کاروان‌های دانشجویی و به‌طور کلی کاروان‌هایی که از خارج از خراسان در این پیاده‌روی شرکت می‌کنند، همچنین در مورد زائران خراسانی که به‌صورت گروه‌های کوچک یا انفرادی آمده‌اند، چندان صادق نیست. مشاهدات میدانی پژوهش نشان داد که کاروان‌های زیارتی مختلف، با تدارک خودروهایی پشتیبانی، امکان حمل چمدان‌های زائران را در طول مسیر فراهم کرده بودند. در نتیجه، زائر می‌توانست با آسودگی و با حمل کمترین بار به پیاده‌روی ادامه دهد. خودروهایی پشتیبانی علاوه بر حمل بار و امکاناتی همچون مواد غذایی و وسایل مربوط به توقف‌های استراحت بین راه، گاه برای سوار کردن زائرانی که به دلیل خستگی یا درد و بیماری توان پیاده‌روی در تمام مسیر را ندارند نیز استفاده می‌شوند.

عکس شماره ۲- یک خودرو در حال بار زدن ساک و کوله پستی های زائران پیاده

عکس شماره ۳- خودروهای حمل وسایل پشتیبانی (سمت راست) و همچنین جایجایی مسافران کاروانها (سمت چپ)

در میان زائران پیاده آخر صفر، چه به صورت گروه های کوچک یا انفرادی و چه در قالب کاروان هایی از خراسان یا سایر استان های کشور، یک میل و گرایش به وضوح قابل مشاهده است و آن هم گرایش به اقامت چند روز در مشهد است. نکته نهایی در مورد الگوی غالب سفر در پیاده روی مشهد نسبت به پیاده روی اربعین این است که به دلیل زمان اندک اقامت، همچنین امکانات نه چندان مساعد در محل اسکان و البته با استناد به برخی روایات در مورد شتافتن به زیارت امام حسین (ع) با همان تن خسته و لباس خاکی، بسیاری از زائران در پیاده روی اربعین، زیارت حرم را با همان حال رنجور خسته از مسیر و بدون غسل زیارت انجام می دهند؛ اما در مقابل، در پیاده روی آخر صفر، زائران پیش از رفتن به حرم برای زیارت، تلاش دارند تا با غسل زیارت، پاک و آراسته به لباس تمیز آماده حضور حرم شوند.

مشارکت‌کنندگان در مصاحبه‌های پژوهش نیز در موارد مختلف به این نکته اشاره و تأکید داشتند.

۴-۳- برنامه‌ریزی و ساماندهی نهادی

اهمیت پیاده‌روی اربعین موجب شده تا الگوی ساماندهی و نحوه مشارکت و حضور نهادها و سازمان‌های حاکمیتی ایران در آن ویژگی‌های کاملاً متفاوتی داشته باشد. براین اساس، یک ساماندهی و بلکه «ساماندهی» تشکیلاتی دائمی به‌عنوان ستاد مرکزی اربعین به‌عنوان زیرمجموعه وزارت کشور تأسیس شده که با تشکیل و همکاری ستادهای استانی در تمام کشور، مشارکت و همکاری سازمان‌های مختلف حاکمیتی را برای کمک به برپایی هرچه باشکوه‌تر پیاده‌روی اربعین با مشارکت ایرانیان جلب می‌کند.

در مورد پیاده‌روی آخر صفر به مشهد، یک نوع ساماندهی استانی وجود دارد. ستادی به همین منظور در استانداری خراسان رضوی تشکیل می‌شود که با مشارکت سایر نهادها و دستگاه‌ها و به‌ویژه استان قدس رضوی به تدارک هرچه بیشتر و مناسب‌تر برای پذیرایی از کاروان‌ها و گروه‌های زیارتی پیاده و سایر زائران در این ایام می‌پردازند؛ بنابراین، آنچه می‌تواند نقطه مشترک نحوه ساماندهی نهادی در پیاده‌روی اربعین و پیاده‌روی آخر صفر باشد، نقش و حضور پررنگ حاکمیت در هر دو آیین است. این نقش برجسته به‌ویژه در پیاده‌روی آخر صفر بسیار نمایان‌تر است. چراکه در پیاده‌روی اربعین نقش‌آفرینی و خدمات بسیار زیاد و متنوع عراقی‌ها - به‌عنوان میزبان اصلی این آیین - که اکثریت زائران و خادمان و موبک‌ها را تشکیل می‌دهند و همچنین میزان مشارکت گروه‌های مختلف از سراسر این کشور، نقش و اثر قابل‌ملاحظه حاکمیت و دستگاه‌های دولتی را در آن، کمتر نمایان می‌سازد؛ اما در پیاده‌روی آخر صفر، آنچه بیشتر قابل مشاهده بود، سازماندهی و حمایت‌های دولتی به‌ویژه در تدارک اسکان و تغذیه زائران در داخل شهر مشهد و همچنین در برخی نقاط مهم مسیر است.

۴-۴- فعالیت‌ها و مشارکت‌های خیر دینی

آنچه در خدمات خیر دینی در اربعین در دو بخش عراقی و ایرانی مشاهده‌شده دارای کمیت و تنوع بسیار زیادی است که به‌نوبه خود پیاده‌روی اربعین را در میان سایر

آیین‌های پیاده‌روی زیارتی، تمایز ویژه می‌بخشد. این خدمات شامل گستره متنوعی از فعالیت‌ها اعم از خدمات اسکان و تغذیه، خدمات بهداشت و سلامت، فنی و تعمیراتی، فرهنگی و مذهبی، خدمات کودکان، فعالیت‌های سیاسی و ایدئولوژیک و سایر فعالیت‌ها و خدمات داوطلبانه به زائران است که همگی در امتداد انگیزش و شور حضور و خدمت‌رسانی در اربعین عراقی پدید آمده و گسترش یافته است.

نوع خدمت‌رسانی به زائران پیاده‌روی آخر صفر نیز به شدت تحت تأثیر الگوی فعالیت‌های رایج در پیاده‌روی اربعین و مشابه با آن است؛ اما در عین حال برخی ویژگی‌ها آن را از الگوی کلی پیاده‌روی اربعین متمایز می‌کند. به عنوان نمونه، میزان جمعیت کمتر پیاده‌روی آخر صفر (کمتر از ۵۰۰ هزار نفر) این امکان را می‌دهد تا کاروان‌ها با هماهنگی قبلی بتوانند در دو تا سه جا از مسیر پیاده‌روی و همچنین در مشهد، مکان‌های اسکان را برای زائران به صورت از پیش تعیین شده، تدارک ببینند. این تدارک با سازماندهی ستادی مجموعه‌ای از دستگاه‌های مسئول تحت مدیریت استانداری خراسان رضوی و همچنین همکاری آستان قدس رضوی امکان‌پذیر می‌شود؛ اما چنین امکانی در پیاده‌روی اربعین برای همه زائران و کاروان‌ها به طور قطعی فراهم نیست.

بخش مهمی از خدمات به زائران که مصداق خیر دینی در پیاده‌روی آخر صفر است، از سوی مردم و گروه‌های مردمی انجام می‌شود. این جلوه‌های مشارکت در خیر دینی به ویژه از منطقه باغچه تا مشهد که محدوده انجام مشاهده در پژوهش حاضر بود، به خوبی نمایان بوده است؛ بنابراین در کنار موبک‌ها و ایستگاه‌های صلواتی و پایگاه‌های متعلق به مؤسسات و سازمان‌های حاکمیتی، دستگاه‌های اجرایی و برخی نهادهای عمومی، گاه با زنی سالخورده، یا مردی میانسال روبرو می‌شدیم که با دادن جای، یا آب آشامیدنی یا توزیع میوه، از زائران پذیرایی می‌کردند.

عکس شماره ۴- خدمات مختلف به زائران پیاده؛ واکس (سمت راست) و خیاطی (سمت چپ)

نکته دیگر در مورد انواع فعالیت‌های خیر و داوطلبانه به زائران، در مورد حضور و مشارکت گروه‌های مختلف سنی و جنسی در آن است. حضور کودکان و نوجوانان در فعالیت‌ها و خدمات زائران در پیاده‌روی آخر صفر بسیار کم است. در مسیر این پیاده‌روی، بیشتر خدمات یا ازسوی سازمان‌ها و نهادهای حاکمیتی، یا مؤسسات و مراکز عمومی یا غیردولتی و یا ازسوی برخی گروه‌های محلی و خانواده‌ها و در مجموع معمولاً با حضور سنین بالاتر از جوانان ارائه می‌شود؛ اما حضور زنان و دختران در این فعالیت‌ها کاملاً محسوس است. این حضور و فعالیت زنان ایرانی در پیاده‌روی اربعین با دشواری‌های بیشتری روبروست.

همان‌طور که بیشتر خدمات و فعالیت‌های عرضه‌شده به زائران در پیاده‌روی اربعین را عراقیان به‌عنوان میزبان اصلی ارائه می‌دهند، در پیاده‌روی آخر صفر به مشهد نیز، بیشتر خدمت‌رسانی به زائران ازسوی خراسانی‌ها انجام می‌شود. در نتیجه مشارکت گروه‌های مختلف از جمله زنان در پیاده‌روی آخر صفر نیز بیشتر در میان مردم بومی و محلی قابل مشاهده است.

نکته نهایی در مورد خدمات به زائران، نام‌گذاری موبک‌ها و ایستگاه‌های مختلف در مسیر پیاده‌روی آخر صفر است. نام‌گذاری ایستگاه‌های مسیر پیاده‌روی آخر صفر در بسیاری از موارد شامل اسامی شهدای انقلاب، ائمه یا اشاره به نام سازمان یا نهاد متولی آن پایگاه است؛ اما نام‌گذاری موبک‌ها در پیاده‌روی اربعین از تنوع کاملی برخوردار است. این نام‌گذاری گاه بر اساس اسامی اهل بیت علیهم‌السلام، نام یک خانواده یا عشیره، یک موسسه یا گروه یا سازمان، یک شهید، یک شخصیت بزرگ یا فرد مورد احترام یا یک عامل دینی می‌تواند باشد.

۴-۵- تنوع فرهنگی

در مقایسه با پیاده‌روی اربعین که شامل اقوام، فرهنگ‌ها و ملت‌هایی از سراسر جهان و حتی از ادیان مختلف می‌شود، پیاده‌روی آخر صفر به مشهد، از همگونی و تجانس بیشتر فرهنگی در میان زائران برخوردار است. اکثریت قریب به اتفاق زائران در این پیاده‌روی زیارتی به یک زبان تکلم می‌کنند، یک دین و مذهب مشترک دارند و حتی در یک نزدیکی نسبی از نظر نگرش‌ها و باورهای مذهبی در مورد اسلام به سر می‌برند. این

در حالی است که در پیاده‌روی اربعین انواع نحله‌ها و مکاتب فکری شیعی که از لحاظ جهت‌گیری‌های فقهی، نگرش اجتماعی یا سیاسی تفاوت‌های جدی باهم دارند با برپایی موبک و پایگاه‌ها و مراکز خدمت‌رسانی به زائران، به تبلیغ و ترویج اندیشه‌های خود نیز مشغول‌اند^۱.

درعین‌حال، پیاده‌روی آخر صفر نیز با وجود جمعیت کمتر نسبت به پیاده‌روی اربعین و با وجود یکدستی بیشتر در جمعیت زائران - که تقریباً به‌طور کامل در انحصار ایرانیان است - شامل زائرانی با باورهای مختلف نیز می‌شود. به‌عنوان نمونه، برخی زائران اهل سنت نیز در مسیر پیاده‌روی دوشادوش سایر زائران در مسیر حرم امام رضا (ع) گام برمی‌دارند. به‌عنوان نمونه، دختر زائر زاهدانی که در اینجا حضور یافته چنین توصیفی از انگیزه زیارت خود می‌گوید: «من سنی‌ام. وقتی میرم حرم پیش امام رضا خیلی حالم یه جور دیگه میشه. دوست دارم داد بزنم. گریه کنم. خیلی از امام رضا حاجت گرفتم. اونم امامیه دیگه. مال همه دیگه. شیعه [و] سنی نداره. فرقی نداره. بعضیا عیب می‌ذارن برا خودشون. ما از این عیبا نداریم».

۴-۶- الگوهای ابراز هویت و نمادپردازی‌ها

۴-۶-۱- الگوی ابراز هویت ظاهری

یکی از وجوه مهم مشارکت در آیین‌ها و مناسک دینی، نحوه ابراز هویت، از جمله در بعد ابراز هویت ظاهری است. به‌طور ساده، ابراز هویت ظاهری شامل نحوه پوشش، آرایش و پیرایش سروصورت و انواع جلوه‌هایی است که فرد از خود، لباس و بدن خود نشان می‌دهد. ابراز هویت ظاهری زائران در آیین‌های دینی می‌تواند به‌طور کلی به دو بخش زنان و مردان تقسیم شود.

در پیاده‌روی آخر صفر، هرچند که یک نوع پیاده‌روی زیارتی است، اما به دلیل دور بودن از محدودیت‌های پوشش در حرم - به‌ویژه برای زنان - تنوعی از نحوه پوشش و آرایش در میان زنان و دختران قابل مشاهده است. زنان و دختران، علاوه‌براین که خود را

۱- پیروان آیت الله سید صادق شیرازی، شیخ یمانی و منصورهاشمی خراسانی، سه نمونه از این جریان‌های فکری هستند که در تفاوت و گاه تعارض جدی با گفتمان رسمی دینی در جمهوری اسلامی قرار دارند و فعالیت‌های آن‌ها در پیاده‌روی اربعین قابل مشاهده است.

ملزم به پوشیدن چادر در مسیر پیاده‌روی نمی‌دانند، در انتخاب رنگ لباس هم چندان محدودیتی برای خود قائل نیستند. آنها حتی با وجود آنکه این آیین پیاده‌روی در ایام سوگواری شیعیان در روزهای آخر صفر برگزار می‌شود^۱، از لباس، مانتو و روسری با رنگ‌های مختلف و شاد از جمله زرد، قرمز و سبز استفاده می‌کنند. در عین حال، این تنوع برای مردان تفاوتی با آنچه در حرم امام رضا (ع) قابل مشاهده است، ندارد. همان‌طور که در حرم رضوی هم ممکن است مردان و پسرانی با انواع تیشرت‌ها در رنگ‌ها و طرح‌های مختلف دیده شود، در اینجا هم این تنوع مشاهده می‌شود.

برخلاف آنچه در پیاده‌روی آخر صفر مشاهده می‌شود، جلوه‌های ابراز هویت در بستر پیاده‌روی اربعین، بیشتر با غلبه رنگ سیاه همراه است. این، به‌ویژه تحت تأثیر الگوی غالب پوشش زائران عراقی است که در مسیر پیاده‌روی اربعین حضور پیدا می‌کنند.

نکته دیگر در مورد ابراز هویت، اهمیت و ضرورت داشتن ظاهر آراسته در طول مسیر پیاده‌روی و همچنین مقصد است. در پیاده‌روی اربعین زائران کمترین اولویت را به حفظ ظاهر آراسته قائل هستند. از یک‌سو عراقیان به لحاظ فرهنگی تعاریف متفاوتی از ظاهر موجه و قابل قبول در انظار عمومی دارند. از سوی دیگر، ایرانیان نیز دور از وطن و در جایی که در گمنامی کامل به سر می‌برند کمتر نیازی به توجه کامل به ظاهر خود احساس می‌کنند؛ بنابراین مقداری خاک گرفتگی، اتودار نبودن لباس‌ها و مرتب نبودن کامل موها و آرایش نداشتن چهره‌ها، در اربعین کاملاً طبیعی است.

در مقابل، حضور در مشهد برای زائران ایرانی، با احساس نیاز به آراستگی بیشتر همراه است؛ چراکه فرد به جایی سفر می‌کند که جزئی از جامعه ایرانی است. جامعه ایرانی نیز نسبت به جوامعی همچون عراق به پیچیدگی و ساخت‌یافتگی بیشتری از توسعه تمدنی رسیده است. در چنین جامعه‌ای ابراز هویت ظاهری اهمیت بیشتری دارد و زائر نیز که مهمان چنین جامعه‌ای است، باید بیشتر مراقب آراستگی ظاهر و نحوه

۱- دو روز پیش از شهادت امام رضا (ع) که در روز سی ام صفر واقع است، شهادت امام حسن (بنابر برخی روایات و البته روایات مورد استناد در تقویم ایران) و رحلت پیامبر اسلام (ص) قرار گرفته است.

ابراز خود در انظار عمومی باشد. بر همین اساس می‌توان داده‌های میدانی گردآوری شده را که دال بر آراستگی بیشتر، توجه بیشتر به آرایش چهره، موها و لباس‌ها در پیاده‌روی آخر صفر است، تفسیر کرد؛ بنابراین هرچند که در مسیر پیاده‌روی اربعین، کمتر با چهره‌های آرایش‌کرده زنان و دختران مواجهیم، اما در مسیر پیاده‌روی مشهد به‌ویژه با حضور بیشتر کاروان‌های دانشجویی، این‌نما بیشتر قابل مشاهده است.

آخرین نکته در مورد ابراز هویت ظاهری به مسئله حجاب مربوط می‌شود. حجاب در پیاده‌روی اربعین از خطوط قرمزی است که عراقیان به‌سادگی از بی‌توجهی به آن نمی‌گذرند و حتماً در مورد آن تذکر می‌دهند. به همین دلیل یکی از موارد چالش‌برانگیزی که گاه واکنش عراقی‌ها را در مواجهه با برخی از ایرانیان برمی‌انگیزد، عدم رعایت کامل حجاب از سوی زائران ایرانی است. در مقابل، در پیاده‌روی آخر صفر، یک نوع انعطاف نسبی در میزان و چگونگی رعایت حجاب قابل مشاهده است. تا آنجا که زنان و دختران جوان گاه با مقداری موی بیرون مانده از زیر روسری یا شال خود دیده می‌شوند. حتی در برخی از موارد در مسیر پیاده‌روی دخترانی مشاهده می‌شدند که کفش‌های خود را درآورده و با بستن بندها، آنها را از گردن خود آویخته و آوازخوانان در مسیر پیاده‌روی گام برمی‌دارند. چنین جلوه‌هایی، به‌هیچ‌وجه امکان بروز و ظهور در مسیر پیاده‌روی اربعین را ندارند.

عکس‌های شماره ۵- تنوع در پوشش زنان و دختران زائر در پیاده‌روی مشهد

این که در سال‌های آینده و با افزایش میزان جمعیت زائران پیاده در پیاده‌روی آخر صفر، جلوه‌های این نوع حضور و پوشش بیشتر می‌شود، یا این نوع زائران جوان دیگر برای قدم زدن بی‌پروا و دلبخواه تحت فشار و محدودیت قرار می‌گیرند، پرسشی است که پاسخ آن موکول به آینده است.

۴-۶-۲- نمادپردازی‌ها

در مورد نمادپردازی‌های مذهبی، باید ابتدا اشاره کرد که نام و شعارهای مربوط به امام حسین(ع) علاوه بر ذکر امام رضا(ع)، در سرتاسر مسیر پیاده‌روی آخر صفر خودنمایی می‌کند. پرچم‌های عزا، نوحه‌ها و نواهایی که در مسیر پیاده‌روی آخر صفر به گوش می‌رسد، به نوعی تداعی‌کننده فضای عاشورایی است که در پیاده‌روی اربعین هم قابل مشاهده است. البته چنین فضایی کاملاً هماهنگ با الگوی رایج در آیین‌های سوگواری شیعی است که در آنها سوگواری برای هر معصومی، با نام و یاد و سوگ حسین همراه است.

عکس شماره ۶- ذکر و یاد امام حسین (ع) و زیارت او، در مسیر پیاده‌روی آخر صفر به مشهد

گرچه نمادپردازی‌ها، تصویرگری‌ها و پیکره‌سازی‌ها در به نمایش گذاشتن صحنه‌های عاشورا، کاری است که از سوی عراقیان و در طول مسیرهای پیاده‌روی اربعین قابل مشاهده است، با این حال، نمادپردازی‌ها در پیاده‌روی آخر صفر، با تصویرگری یا پیکره‌سازی از ائمه یا بزرگان همراه نیست. این نوع نمادپردازی و تجسم عینی آنها به شکل نقاشی صورت ائمه یا پیکره‌سازی از آنها و شهدای جبهه حق، در

میان شیعیان ایرانی - به‌ویژه طی سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی - بسیار کمتر شده و به دلیل ممنوعیت استفاده رسمی از آنها، در مسیر پیاده‌روی آخر صفر به‌هیچ‌وجه قابل مشاهده نیست.

تفاوت دیگر در نوع نمادپردازی سوگوارانه بین دو پیاده‌روی آخر صفر و اربعین به «رنگ‌ها» مربوط می‌شود. رنگ همواره جزئی مهم از نمادپردازی‌های محیطی به شمار می‌آید. هرچه که در پیاده‌روی اربعین به‌ویژه از سوی عراقیان و زائران سایر کشورها، استفاده وسیعی از رنگ‌ها را در نمادپردازی و تصویرسازی از عاشورا و شخصیت‌های مهم آن مشاهده می‌کنیم، در پیاده‌روی آخر صفر، غلبه کامل با رنگ سیاه است. در واقع می‌توان گفت که هرچه که زائران پیاده‌روی آخر صفر از تنوع رنگی زیادی در پوشش خود استفاده می‌کنند، در نمادپردازی‌های سوگوارانه غلبه کامل با رنگ سیاه است. در مقابل در پیاده‌روی اربعین، غلبه کامل در پوشش با رنگ سیاه و چادر است، اما در نمادپردازی‌های سوگوارانه، تنوع وسیعی از رنگ‌ها مشاهده می‌شود.

۴-۷-۷-۴- معنا، انگیزش‌ها و اهداف حضور

۴-۷-۱- تجربه و معنای حضور

تمایز مهم در مورد معنای تجربه زیارت نزد زائران، به الگوی غالب سفر در میان آنان مربوط می‌شود. از آنجاکه زائران ایرانی در پیاده‌روی آخر صفر مجال بیشتری برای زیارت همراه با اقامت چند روز - مطابق با ذائقه ایرانی زیارت - دارند، بنابراین معنای زیارت برای آنها، علاوه بر مسیر پیاده‌روی، به‌ویژه در مدت حضور در مشهد و رفتن به حرم امام رضا (ع) تجربه می‌شود. این در حالی است که در پیاده‌روی اربعین، معنای تجربه زیارت، در تک‌تک قدم‌های پیاده‌ای که طی می‌شود، در لحظاتی که فرد در حال خدمت به زائران اربعین است و در تمام طول مسیر تجربه می‌شود تا در نهایت با دیدن گنبد حرم امام حسین (ع) به اوج و نقطه کمال خود می‌رسد؛ بنابراین مشاهده می‌شود که حتی نحوه شکل‌گیری و کامل شدن تجربه دینی زیارت در طی حضور در پیاده‌روی نیز بین زائران پیاده‌روی اربعین و پیاده‌روی آخر صفر به مشهد، متفاوت است.

درعین حال، پیاده‌روی آخر صفر برای بسیاری از زائران یک نوع جبران و مابه‌ازایی در برابر محروم شدن از پیاده‌روی اربعین است. از این‌رو، می‌توان گفت که پیاده‌روی

آخر صفر برای این گروه از زائران، زیارت جاماندگان از اربعین است. در مقابل، پیاده‌روی اربعین برای آنها که در آن حضور می‌یابند، گاه معنای یک نوع قدرت‌نمایی سپاه شیعه در برابر سایرین، تمرین آمادگی برای ظهور حجت عصر و البته عمل به توصیه بزرگان دین برای زیارت اربعین است.

۴-۷-۲- انگیزش‌ها و اهداف حضور

حس و حال معنوی و درواقع همان بعد عاطفی - تجربی زیارت برای زائران بین دو پیاده‌روی آخر صفر مشهد و پیاده‌روی اربعین، دارای تنوع نسبی است. برخی زائران حس و حال تجربه‌شده در مسیر مشهد را بیشتر دوست داشتند و برخی دیگر، پیاده‌روی اربعین را. درعین حال، انگیزه و اهداف حضور در این دو آیین پیاده‌روی تا حدی می‌تواند مشابه هم باشد. در این مورد می‌توان ترکیبی از انگیزش‌های معنوی و شوق زیارت را در کنار ویژگی‌های خاص و جذاب پیاده‌روی در کنار دوستان و اعضای یک گروه از هم‌نوعان برای فهم انگیزش‌های این زائران در نظر گرفت.

به‌عنوان نمونه، دختر جوانی این‌طور از انگیزش‌های خود می‌گوید:

«این خوبه خوش می‌گذره با بچه‌ها. با ماشین اصلاً بدرد نمی‌خوره. اینطوری که با دوستان می‌ای خیلی خوش می‌گذره. یه حس دیگه‌ای داره ... برا من بیشتر حس معنوی داشت ... تفننی هم داشت».

درعین حال باید توجه داشت که عامل جذاب سفر گروهی پرماجرا در کنار دوستان که به‌نوعی می‌تواند جنبه تفننی آیین‌های پیاده‌روی زیارتی را تقویت کند، به‌هیچ‌وجه نمی‌تواند عامل و انگیزش اصلی برای چنین سفری باشد. به‌ویژه آنکه در مواردی همچون پیاده‌روی اربعین، در مقابل انواع تهدیدات امنیتی، مشکلات بهداشتی و سلامت و همچنین فراهم نبودن امکانات کافی، مشاهده می‌شود که سیل عظیمی از زائران هرساله برای حضور در آن به‌سوی مرزها حرکت می‌کنند. حضور در پیاده‌روی آخر صفر به‌سوی مشهد نیز، چنین شرایطی دارد. چراکه با فراهم بودن انواع وسایل نقلیه و راه‌های سفر نسبتاً ارزان (زمینی، هوایی و ریلی) به‌سوی مشهد، بسیاری از زائران می‌توانند در مدت کمتر از یک روز و گاه چند ساعت خود را با کمترین خستگی تن،

به زیارت امام رضا (ع) برسانند و مدت بیشتری را در مشهد اقامت کنند، اما ترجیح می‌دهند، پیاده به زیارت بروند.

انگیزش حضور در این آیین پیاده‌روی نیز، خود به دو نوع هدف و انتظارات مادی و معنوی قابل تقسیم است. این دسته‌بندی، همان‌طور که در پژوهش‌های اخیر نیز مورد تأیید قرار گرفته، نشان‌دهنده همان انتظارات و اهداف زائران از زیارت هر مکان مقدسی است (ورشوی، بهروان و صدیق اورعی، ۱۳۹۷؛ پویافر، ۱۳۹۷ ج).

نتیجه‌گیری

بخش مهمی از پرسش نخست پژوهش - ویژگی‌های دو آیین پیاده‌روی زیارتی مورد مطالعه - در بخش تفصیلی یافته‌ها ارائه شد. در اینجا، با جمع‌بندی نهایی از یافته‌ها و در پاسخ به سؤالات اصلی تحقیق، شباهت‌ها و تفاوت‌های مهم این دو آیین پیاده‌روی شیعی به‌عنوان نتیجه‌گیری نهایی مورد بحث نهایی قرار می‌گیرد:

تفاوت‌های دو آیین پیاده‌روی

پیش از هر چیز باید اشاره داشت که تفاوت مهم دو آیین پیاده‌روی مورد مطالعه، تفاوت ماهوی آنها از نظر باورهای درون‌بینی است. زیارت اربعین به‌طور کلی - نه لزوماً زیارت پیاده - در روایت‌های دینی معتبر و همچنین در سیره و روش بسیاری از بزرگان تشیع، مورد تأکید بوده است. در مقابل، زیارت آخر صفر به‌سوی مشهد، هرچند واجد ارزشمندی و ثواب فراوان باشد، اما به‌طور خاص تأکید کمتری بر آن بوده است. آنچه برای شیعیان اهمیت داشته، زیارت حرم ائمه به‌طور کلی و در مناسبت‌های مختلف، از جمله سالروز شهادت آنها بوده است. از این رو، باید گفت که زیارت حرم امام حسین (ع) در روز اربعین یک استثنای خاص است.

میزان جمعیت زائران در اربعین به‌مراتب بیشتر از پیاده‌روی آخر صفر است. میانگین طول مسیر پیاده‌روی نیز برای زائران بومی و محلی بیشتر از زائران غیربومی است. مسافت پیاده‌روی زائران غیر خراسانی در پیاده‌روی آخر صفر تا حد ۳۵ کیلومتر و مسافت پیاده‌روی زائران ایرانی (به‌عنوان پرجمعیت‌ترین گروه زائران غیر عراقی) در اربعین، ۸۰ کیلومتر است.

بخش اصلی پیاده‌روی آخر صفر تا نزدیکی حریم شهر (تپه سلام) است، اما در پیاده‌روی اربعین، آخرین گام‌های پیاده به حرم ختم می‌شود. براین اساس، آخرین ستون شماره‌گذاری شده در پیاده‌روی اربعین به مقابل درب ورودی حرم حضرت عباس بن علی (ع) می‌رسد.

نسبت جمعیتی زنان در پیاده‌روی آخر صفر بیشتر از این نسبت جمعیتی در پیاده‌روی اربعین است.

الگوی غالب سفر در پیاده‌روی مشهد بیشتر همراه با تمایل به داشتن وسایل کافی برای اقامت چند روز در مقصد (مشهد) است؛ اما در پیاده‌روی اربعین، سبک‌باری و میزان اقامت کوتاه‌تر در مقصد (کربلا) مورد توجه قرار دارد.

شکل غالب در سازماندهی گروهی سفر در پیاده‌روی مشهد به صورت کاروان‌های زیارتی است، اما در پیاده‌روی اربعین، تنوع کاملی از الگوهای سفر فردی یا با گروه‌های کوچک یا کاروان‌های زیارتی به چشم می‌خورد.

در پیاده‌روی آخر صفر، زائران با آسودگی خاطر از داشتن محل اسکان مناسب، معمولاً تلاش دارند تا قبل از رفتن به حرم، به نظافت، غسل و پوشیدن لباسی تمیز اقدام کنند؛ اما در پیاده‌روی آخر صفر، زائران به دلایل مختلف از جمله برخی روایت‌ها، تلاش دارند تا با همان تن خسته و نشسته همراه با غبار راه به زیارت امام بروند.

از نظر سازماندهی و برنامه‌ریزی، ابتدا باید به لزوم و اهمیت هماهنگی قبلی مدیران کاروان‌های زیارتی برای در اختیار داشتن محل اسکان و همچنین تأمین تغذیه زائران در مسیر پیاده‌روی و به‌ویژه مدت اقامت در مشهد، اشاره کرد. این در حالی است که در پیاده‌روی اربعین، چنین هماهنگی نه‌تنها ضرورت ندارد، بلکه به دلیل جمعیت انبوه زائران، عملاً امری غیرممکن است. در اینجا زائران اربعین در هر بخش از مسیر که توقف داشته باشند، می‌توانند از خدمات متنوع موکب‌ها و مضیف‌های عراقی و همچنین موکب‌های ایرانی استفاده کنند.

برای خدمت‌رسانی بهتر به زائران حاکمیت محور اصلی فعالیت‌ها و برنامه‌ریزی‌ها را با تشکیل یک ستاد استانی به دست گرفته است. هرچند چنین تقسیم‌کاری در سطحی وسیع‌تر از سوی ستاد مرکزی اربعین در ایران، برای مشارکت و حضور مستقیم و فعالانه جمهوری اسلامی در پیاده‌روی اربعین قابل مشاهده است، اما غالب فعالیت‌ها

و خدمات در پیاده‌روی اربعین از سوی عراقیان و بدون نقش مهم و مستقیم دولت انجام می‌شود؛ بنابراین نقش و مداخله مستقیم سازمان‌های حاکمیتی در پیاده‌روی آخر صفر بسیار برجسته و غالب، اما در پیاده‌روی اربعین، نقشی حاشیه‌ای و دست‌دوم نسبت به نقش مردم و گروه‌های مردمی است.

زنان در خدمات و فعالیت‌های خیر به زائران در پیاده‌روی آخر صفر نقش نمایان‌تری نسبت به پیاده‌روی اربعین دارند. می‌توان گفت که امکان حضور زنان و دختران در جلو صحنه خدمات‌دهی به زائران در پیاده‌روی آخر صفر بیش از پیاده‌روی اربعین مهیاست.

نام‌گذاری موب‌ها و پایگاه‌های خدمات‌رسانی به زائران در اربعین به شدت متنوع است؛ اما نام‌گذاری ایستگاه‌های خدمات‌دهی به زائران در پیاده‌روی آخر صفر تنوع کمتری دارد.

زائران پیاده‌روی آخر صفر زیارتی در میان یک هماهنگی و تجانس در نگرش‌ها و اندیشه‌های دینی را تجربه می‌کنند. در مقابل، تجربه زیارت زائران اربعین در میان تنوع و تفاوت‌های بسیار زیاد در نگرش‌ها و اندیشه‌های مختلف دینی شکل می‌گیرد. هر یک از این دو گونه تجربه امر زیارتی می‌تواند پیامدها و ویژگی‌های خاص خود را دربرداشته باشد.

الگوهای ابراز هویت در بستر این دو آیین با یکدیگر تفاوت نسبی دارند. از یک سو مسئله حجاب و رعایت کامل آن در پیاده‌روی اربعین، به‌ویژه از سوی عراقیان مسئله‌ای جدی و غیر قابل‌تسامح است. در آنجا غلبه تام و کاملی با رنگ سیاه است، اما رنگ‌های بیشتری برای پیکره‌سازی‌ها و بازسازی تصاویری از واقعه عاشورا از جمله روی پرچم‌های منقش به شخصیت‌هایی همچون امام حسین (ع) و ابوالفضل‌العباس (ع) استفاده می‌شوند. در مقابل در پیاده‌روی آخر صفر، هرچند به مسئله عدم اختلاط زنان و مردان توجه و تأکید فراوان می‌شود، اما زنان و دختران می‌توانند با پوشش‌های مختلفی در پیاده‌روی آخر صفر شرکت کنند.

در پیاده‌روی آخر صفر، درک و تجربه از معنای زیارت، علاوه بر مسیر پیاده‌روی، به‌ویژه در مقصد و در حرم امام رخ می‌دهد؛ اما در پیاده‌روی اربعین، معنای زیارت در

تک تک قدم‌ها و لحظه‌لحظه حرکت در مسیر پیاده‌روی تجربه می‌شود و در نهایت با زیارت حرم در کربلا کامل می‌شود.

تجربه زیارت برای بسیاری از زائران پیاده‌روی آخر صفر، به‌نوعی جبران و زیارتِ جاماندگی از پیاده‌روی اربعین است؛ در مقابل، حضور در پیاده‌روی اربعین برای بسیاری از زائران، مانورِ قدرت‌نمایی شیعه و تمرینی برای هنگامه ظهور امام عصر (ع) است.

خلاصه آنچه در بالا اشاره شد در جدول زیر آمده است.

جدول ۱. تفاوت‌های دو آئین پیاده‌روی

ویژگی	پیاده‌روی آخر صفر (مشهد)	پیاده‌روی اربعین (کربلا)
مسیر پیاده‌روی بومی و غیربومی	مسیر پیاده‌روی کوتاه‌تر برای زائران غیربومی (۳۵ کیلومتر)	مسیر پیاده‌روی طولانی‌تر برای زائران غیربومی (۸۰ کیلومتر)
	پیاده‌روی تا تپه سلام (ورودی مشهد)	پیاده‌روی تا درب حرم حضرت عباس (ع)
میزان و ترکیب جمعیتی	جمعیت حدود ۳۶۰ هزار نفر	جمعیت بیش از ۲۰ میلیون نفر
	سهم جمعیتی بیشتر برای زنان	سهم جمعیتی کمتر برای زنان
الگوهای غالب سفر	اتراق کردن در مسیر و صرف وعده‌های غذایی اصلی با پشتیبانی مدیریت کاروان‌ها	نقش پررنگ موکب‌ها در ارائه وعده‌های اصلی غذایی
	زیارت با هدف اقامت بیشتر در مقصد	زیارت در تک‌تک گام‌های مسیر و اقامت خیلی کوتاه
	زیارت همراه با وسایل زیاد برای اقامت	سبک‌باری به‌تبع الگوی سفر با اقامت کوتاه

ویژگی	پیاده‌روی آخر صفر (مشهد)	پیاده‌روی اربعین (کربلا)
سازماندهی و برنامه‌ریزی	زیارت امام پس از نظافت و سروسامان دادن به ظاهر	زیارت امام با همان حال خسته غبارآلود
	غلبه کامل با شکل سفر کاروانی	تنوع در الگوی فردی/ جمعی سفر
	ضرورت هماهنگی قبلی برای اسکان و تغذیه	بدون هماهنگی قبلی برای اسکان و تغذیه
ستادی	تشکیل ستاد استانی و تقسیم‌کار بین دستگاه‌های اجرایی	تشکیل ستاد ملی برای فعالیت مستقیم حاکمیت در اربعین
فعالیت‌ها و مشارکت‌های خیر دینی	موکب‌های بسیار کم در شهر	موکب‌های فراوان در داخل شهر
	حضور بیشتر زنان ایرانی در جلو صحنه	حضور بیشتر زنان عراقی و حضور کمتر زنان ایرانی در جلو صحنه
	نام‌گذاری موکب‌ها و ایستگاه‌ها بر اساس نام شهدا و ائمه	تنوع در نام موکب‌ها
تنوع فرهنگی	تنوع فرهنگی از سراسر ایران با غلبه زائران خراسانی	تنوع فرهنگی از سراسر جهان با غلبه جمعیت عراقی
	زبان مشترک	زبان متفاوت زائران؛ عربی، فارسی، انگلیسی و ...
	مذهب مشترک	تنوع نسبی مذهبی، یا حتی دینی
	یکدستی نسبی در تفسیرها و قرائت‌های دینی	حضور جریان‌های مختلف دینی و فقهی

ویژگی	پیاده‌روی آخر صفر (مشهد)	پیاده‌روی اربعین (کربلا)
ابراز هویت و نمادپردازی‌ها	حساسیت به مسئله اختلاط زن و مرد	حساسیت به مسئله حجاب و تذکر به آن
	اهمیت نسبی ابراز هویت ظاهری، آرایش و پوشش	کم‌اهمیت بودن وضعیت ظاهری و در نتیجه احساس راحتی در وضعیت ظاهری
	تنوع نسبی رنگ‌ها در لباس	غلبه رنگ سیاه در لباس
	یاد و نام امام حسین (ع) و امام رضا (ع)، از نوحه‌ها تا بنرها و نوشته‌ها بدون تصویرسازی	جلوه تصویرها و پیکره‌ها (آسیاب فاطمه زهرا، مجسمه علی اصغر، حضرت عباس و ...)
	غلبه رنگ مشکی در نمادپردازی‌های سوگوارانه	تنوع رنگی در نمادپردازی‌های سوگوارانه
معنا، انگیزش و اهداف حضور	معنای زیارت، علاوه بر مسیر، به‌خصوص در مقصد	معنای زیارت در طول مسیر، در تمام لحظات خدمت‌رسانی به زائران
	زیارت جاماندگان و ویژگی‌های مربوط به آن	زیارت منتظران ظهور، زیارت سپاهیان شیعه
	تجربه دینی در میان یکدستی نگرش‌ها و اندیشه‌های دینی	تجربه دینی در میان تفاوت، تمایز و گاه شکاف در نگرش‌ها و اندیشه‌های دینی

شباهت‌های دو آیین پیاده‌روی

باوجود تمامی افتراقات و تفاوت‌های پیاده‌روی آخر صفر با پیاده‌روی اربعین، شباهت‌های مهم و بنیادین بین این دو وجود دارد. هر دو آیین پیاده‌روی به‌قصد رسیدن به حرم یک امام شیعه انجام می‌شود. یک ویژگی مهم این‌گونه آیین‌های پیاده‌روی زیارتی شیعی در مقایسه با سایر آیین‌های پیاده‌روی زیارتی در برخی ادیان همین است.

همانند بسیاری از آیین‌های زیارتی پیاده، پیاده‌روی آخر صفر و پیاده‌روی اربعین شامل درکی عمیق از تجربه دینی زیارت در طول مسیر پیاده‌روی است. این درک عمیق موجب می‌شود که زائر احساس کند که در لحظه‌لحظه حرکت خود، امام را زیارت می‌کند.

فعالیت‌ها و خدمات خیر به زائران (احسان دینی) ویژگی مهم دیگری است که مانند برخی آیین‌های پیاده‌روی در ادیان دیگر در آیین پیاده‌روی آخر صفر و همچنین پیاده‌روی اربعین وجود دارد و بخش مهمی از جلوه‌های این آیین به شمار می‌رود. پیاده‌روی آخر صفر نیز مانند پیاده‌روی اربعین منحصر به حرکت از یک مسیر خاص نیست. زائران شهرهای مختلف خراسان از مسیرهای مختلفی به‌غیر از مسیر نیشابور به مشهد، به سمت حرم امام رضا (ع) عزم سفر می‌کنند. در پیاده‌روی اربعین نیز زائران عراقی از تمامی استان‌ها و شهرهای واقع در مناطق مختلف عراق به سوی کربلا حرکت می‌کنند.

هم در آیین پیاده‌روی آخر صفر و هم در پیاده‌روی اربعین، وجه زیارت و تجربه دینی بر وجه تفنن و تجربه گردشگری در کنار دوستان و هم‌نوعان غلبه دارد؛ بنابراین از یک‌سو انگیزش اصلی برای حضور در چنین پیاده‌روی طولانی و همراه با خستگی، تجربه معنوی زیارت است و از سوی دیگر همراهی با دوستان برای ماجراجویی لذت‌بخش همراه با مقصد دینی نیز به‌نوبه خود، انگیزه معنوی اولیه را مضاعف می‌کند.

پیاده‌روی آخر صفر نیز مانند پیاده‌روی اربعین، طی سال‌های اخیر با حجم روزافزون برنامه‌ها و تبلیغات رسانه‌ای مواجه است تا به‌این‌ترتیب تعداد هرچه بیشتری از مردم به حضور در آن دعوت شوند. هرچند این کار فی‌نفسه ممکن است ارزشمند به نظر برسد، اما تکثیر و فربه‌سازی مداوم آیین‌های مشابه، بدون ارزیابی دقیق از پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن می‌تواند موجب بدعت‌گذاری در خلق آیین‌های پیاده‌روی جدید و همچنین ایجاد انتظار کاذب و غیرواقعی از اثرات تحول‌آفرین این آیین‌های دینی در ارتقای وضعیت دین‌داری جامعه گردد. هم در پیاده‌روی آخر صفر و هم در پیاده‌روی اربعین، نمادها و شعارهای سیاسی که بر مبنای غیریت‌سازی دو جبهه غربی - عربی انجام می‌شود، بسیار مشهود است. در پیاده‌روی اربعین انواع شعارهای سیاسی در تقابل با آل‌سعود و آمریکا قابل مشاهده است. در پیاده‌روی آخر صفر نیز شعارها و

تبلیغات مختلف در مسیر پیاده‌روی برای ترویج آرمان‌های اسلامی سیاسی و گفتمان رسمی جمهوری اسلامی دیده می‌شود. با این تفاوت که در پیاده‌روی اربعین شعارها و تبلیغات یادشده، بخشی از شعارها و نگرش‌های سیاسی و اجتماعی است اما در پیاده‌روی مشهد، غلبه کامل با شعارها و تبلیغات هم‌راستا با گفتمان رسمی جمهوری اسلامی است.

کتابنامه

۱. ابن بطوطه محمد بن عبدالله (۱۳۷۰)، *رحله ابن بطوطه، تحفه النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار* مترجم محمد علی موحد، تهران: نشر آگاه، ج ۲.
۲. اجتهاد نژاد کاشانی، سیدسالار و نسرين السادات قوامی (۱۳۹۱) *دوگانه زائر سیاح در تجربه زیسته سه نسل: مورد مطالعه: کارکنان دانشگاه شهید بهشتی، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره ششم، شماره ۳ و ۴، ۵-۲۶*
۳. ایمانی خوشخو، محمدحسین و مهدیه بد (۱۳۹۵)، *گونه‌شناسی زائران کربلا بر اساس هدف و انگیزه از سفر مطالعه موردی پیاده‌روی اربعین، فصلنامه علمی - پژوهشی گردشگری و توسعه، سال پنجم، شماره ۹، صص ۱۵۵-۱۳۷*.
۴. پویافر، محمدرضا (۱۳۹۹)، *آیین نیکی، مطالعه جامعه‌شناختی خیر دینی در آیین پیاده‌روی اربعین، اصفهان: آرما، چاپ اول*.
۵. پویافر، محمدرضا (۱۳۹۷)، *پدیدارشناسی تجربه زیارت، مطالعه‌ای در حرم امام رضا (ع)، فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی، سال ۲۶، شماره ۸۵، صص ۲۰۰-۱۶۵*.
۶. پویافر، محمدرضا (۱۳۹۷)، *پیمایش سنخ‌شناسی زائران پیاده‌روی اربعین، گروه پژوهشی دین و جامعه*.
۷. پویافر، محمدرضا (۱۳۹۷)، *پیاده‌روی مقدس؛ واکاوی تجربه زیارت پیاده امام رضا (ع) در آخر ماه صفر، مدیریت پژوهش و برنامه‌ریزی*.
۸. تیموتی، دالن جی و دانیل اچ. آلسن (۱۳۹۲)، *گردشگری، دین و سفرهای معنوی، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان*.
۹. جوادی یگانه، محمدرضا و روزخوش، محمد (۱۳۹۸)، *روایت پیاده‌روی اربعین، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات*.
۱۰. حسام مظاهری، محسن (گردآوری و تدوین) (۱۳۹۷)، *پیاده‌روی اربعین؛ تأملات جامعه‌شناختی (مجموعه مقالات)*، اصفهان: نشر آرما.

۱۱. حسینی طهرانی، سید محمد حسین (۱۳۸۴)، *اربعین در فرهنگ شیعه*، قم: نشر عرش اندیشه.
۱۲. حسینی، سید نعمت‌الله (۱۳۸۵)، *مردان علم در میدان عمل*، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۲.
۱۳. رضوی زاده، ندا (۱۳۹۳)، ادراک و تجربه زیسته زائران پیاده ایرانی در عراق (مورد مطالعه: پیاده‌روی اربعین آذر ۱۳۹۳ - عراق)، *مجله مطالعات اجتماعی گردشگری*، دوره ۲، شماره ۴، صص ۱۳۱-۱۵۶.
۱۴. زردموی اوردکلو شاپور (۱۳۹۴) *پدیدار شناسی تجربی زیارت*، مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین‌المللی گردشگری و معنویت، تهران، دانشگاه علم و فرهنگ (پایگاه اینترنتی سیویلیکا).
۱۵. سلیمانیه، مهدی (۱۳۹۴) *اربعین؛ منظری اجتماعی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۱۶. شریعتی مزینانی، سارا و غلامرضا کاشی، شیما (۱۳۹۴)، سیالیت و مناسک دینی (مطالعه موردی زیارت مزار سهراب سپهری)، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران*.
۱۷. طالبی ابوتراب، الهه براق علیپور (۱۳۹۴) *گونه شناسی زیارت و دینداری زائران معنا کاوی کنش زیارت زائران امام رضا (ع)*، *فصلنامه علوم اجتماعی*، شماره ۶۹، صص ۷۵-۱۰۶.
۱۸. فرهادی محلی، مجتبی (۱۳۹۷)، *پدیدارشناسی تجربه پیاده‌روی اربعین (مورد مطالعه کاروان ایرانی زیارتی کربلاء)*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه گیلان.
۱۹. فولادی، محمد و نوروزی، محمد جواد (۱۳۹۴)، *جایگاه زیارت در آیین کاتولیک و مذهب شیعه؛ بررسی و مقایسه، معرفت‌ادیان*، شماره ۲۵، صص ۷-۳۵.
۲۰. قاسم پور، داود و رضایی، شاهین (۱۳۸۹)، *زندگی و مبارزات آیت‌الله العظمی سید محمود حسینی شاهرودی به روایت اسناد*، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۱. قاضی طباطبائی، سید محمد علی (۱۳۸۳)، *تحقیق درباره اول اربعین حضرت سید الشهداء، تهران: نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی*.
۲۲. مکرری زاده، فهیمه (۱۳۹۰)، *پدیدارشناسی تجربه زیارت امام رضا (ع)*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد.
۲۳. موسوی، انتصار (۱۳۹۷)، *بررسی کیفی الگوی ابراز هویت زائران ایرانی و عراقی در آیین پیاده‌روی اربعین*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه آیت‌الله بروجردی.
۲۴. موسوی، سید محمد؛ یاری، خدیجه؛ باغ‌فلکی، بتول و نیکجو، ایرج (۱۳۹۵)، *تاثیر برگزاری مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی در کشور و افزایش شور و اشتیاق بین مردم و*

- بخصوص نوجوانان و نقش سازنده آن بر روی تربیت نسل ارزشی در کشور، مجله مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، شماره ۳، صص ۱۰۱-۱۱۴.
۲۵. نودهی فرامرزی، حسین بهروان، علی یوسفی، احمد محمدپور (۱۳۹۴)، فراسوی دوگانه زائر گردشگر؛ گونه‌شناسی تجربه سفر زائران مرقد منور امام رضا (ع)، مجله راهبرد اجتماعی فرهنگی، دوره ۴، شماره ۱۵ صص ۲۱۷-۱۹۳.
۲۶. نوری، میرزاحسین (۱۳۹۵)، نجم ثاقب در احوال امام غایب (ع)، قم: انتشارات کتاب جمکران.
۲۷. همایون، محمدهادی و بد مهدیه (۱۳۹۵)، تبیین انگیزه‌های معنوی گردشگران در سفرهای معنوی مطالعه موردی رویداد پیاده‌روی اربعین، سمینار علمی جایگاه گردشگری در اقتصاد مقاومتی، تهران: انجمن علمی گردشگری ایران دانشگاه علم و فرهنگ.
۲۸. ورشوی، سمیه و بهراون، حسین و صدیق اورعی، غلامرضا (۱۳۹۷) تجربه پیاده‌روی مقدس؛ معنای دوگانه معنوی - دنیوی در تجربه سفر پیاده زائرین به مشهد در ایام شهادت امام رضا (ع)، فصلنامه راهبرد فرهنگ، شماره ۴۱، صص ۱۶۲-۱۳۳.
۲۹. Gothoni, R. (1993). Pilgrimage = transformation journey. In The problem of ritual: based on papers read at the Symposium on Religious Rites held at Åbo, Finland, on the 13th-16th of August 1991.
۳۰. Griffin, Kevin and Razaq Raj, (2017), The Importance of Religious Tourism and Pilgrimage: reflecting on definitions, motives and data, International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, V. 3, Issue 3, Available at:<http://arrow.dit.ie/ijrtp/>.
۳۱. <https://www.isna.ir/news/97081808401>.
۳۲. [https://tn.ai/1578131\(1396](https://tn.ai/1578131(1396) (خبرگزاری تسنیم، ۲۸ آبان ۱۳۹۶)
۳۳. <https://www.isna.ir/news/97081808401>.
۳۴. <https://www.arcworld.org/projects.asp?projectID=500> Mujtaba Huseinm, UmmeSalma (2018), A phenomenological study of Arbaeen foot pilgrimage in Iraq, Tourism Management Perspectives, No. 26, pp. 9-19.